

ارائه مدل استقرار بانکداری بدون ربا در بانک‌های ایران

علی دیواندری*
هادی فقیه[‡]

غلامحسن تقی نناج[†]
حمیدرضا نجف پور کردی[§]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۰۶

چکیده

با توجه به خلا شناسایی شده در عدم توجه به الگوهای مناسب جهت پیاده‌سازی قانون عملیات بانکداری بدون ربا در کشور و همچنین درک بهتر از ابعاد و مولفه‌های تاثیرگذار بر استقرار بانکداری بدون ربا و روابط بین آنها، هدف اصلی این تحقیق ارائه مدل استقرار بانکداری بدون ربا در کشور بوده است. با عنایت به این هدف، این تحقیق با بکارگیری رویکردی ترکیبی و با بهره‌گیری از روش تحقیق آمیخته تلاش نموده است تا ضمن شناسایی و استخراج مهم‌ترین ابعاد و مولفه‌های تاثیرگذار بر پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا، روابط این ابعاد و مولفه‌ها را در قالب یک مدل عملیاتی آزمون نماید. بر اساس نتایج بدست آمده از این پژوهش، ابعاد اولیه استقرار بانکداری بدون ربا شامل ۹ بعد (نتایج حاصل از داده‌های کیفی) و مدل نهایی استقرار بانکداری بدون ربا در کشور (نتایج تکمیل شده بواسطه داده‌های کمی)، از ۱۲ بعد اصلی تشکیل شده است که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از زیرساخت‌های استراتژیک؛ شورای فقهی و نظارت شرعی و فرایند و سازوکارهای اجرای عملیات عقود اسلامی. این ابعاد، مبتنی بر الگوگزینی از عوامل اثرگذار مورد تاکید در مدل‌های پیاده‌سازی استراتژی، در ۴ محور اصلی متغیرهای زمینه‌ای، ساختاری، فرآیندی و رفتاری دسته‌بندی شده‌اند. همچنین بر مبنای سطوح تاثیرگذاری، هر یک از این متغیرها در مدل، در سه سطح حاکمیتی، سیستمی و عملیاتی ارائه شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: نظام بانکی، بانکداری اسلامی، قانون عملیات بانکداری بدون ربا
طبقه‌بندی JEL: K19, E5, G21

* استاد دانشکده مدیریت دانشگاه تهران؛ divandari@ut.ac.ir

† عضو هیئت‌علمی دانشگاه جامع امام حسین؛ htoora@gmail.com

‡ عضو هیئت‌علمی دانشگاه جامع امام حسین؛ hadifagh34@gmail.com

§ دانشجوی دکتری مدیریت سیستم‌ها، دانشگاه جامع امام حسین (نویسنده مسئول)؛

hamidrezanajafpour@gmail.com

** این مقاله برگرفته از رساله دوره دکتری نویسنده مسئول می‌باشد.

۱ مقدمه

بانک‌ها با در اختیار داشتن بخش عمده‌ای از پول کشور، نقش بسیار مهمی در اقتصاد جامعه و حکومت اسلامی بازی می‌کنند و به واسطه این نقش حساس، دولت‌ها با نظارت بر بانک‌ها از آنها به‌عنوان اهرم نیرومندی در نیل به اهداف و برنامه‌های اقتصادی خود استفاده می‌نمایند. در نظام‌های کنونی جهان، فعالیت اکثر بانک‌ها ربوی است و حتی در غالب کشورهای اسلامی نیز وضع به همین قرار است (فراهانی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱)؛ بنابراین نیاز است تا تحقیقات گسترده‌ای در راستای بهره‌گیری بهتر از فضای نظام بانکی در جهت استقرار درست بانکداری بدون ربا و همچون هدف اقتصاد عدالت محور اسلامی گام برداشت. از طرفی در کشور ایران قانون جامع عملیات بانکی بدون ربا در دهه ۶۰ تصویب و ابلاغ گردید. اما در صحنه اجرا، مشکلات گوناگونی وجود دارد که منجر به نارضایتی مسئولان، مراجع و مردم شده است. ضعف‌ها و نقایص موجود در عرصه اجرای صحیح قانون بانکداری بدون ربا منجر به بروز مجموعه آفت‌هایی می‌شود که صوری شدن معاملات و بی‌توجهی به عمق تعالیم اقتصادی اسلام و ناکارآمدی در تحقق اهداف نظام بانکی و بدنام کردن الگوی بانکداری بدون ربا در مقابل بانکداری ربوی از آن جمله می‌باشد. نگاهی دقیق‌تر به این چالش‌ها نشان می‌دهد، این مشکلات بیشتر ناشی از اجرای قانون است تا قانون. بر این اساس، تمرکز این تحقیق بخش دوم یعنی چگونگی اجرای قانون و تهیه چارچوب و مدل اجرا در راستای تبیین بهتر می‌باشد.

به‌طورکلی عوامل کلیدی در وضعیت عدم وجود مدل استقرار که انجام این تحقیق را ضروری می‌کند شامل: ناکارآمدی در تحقق اهداف نظام اقتصاد اسلامی؛ ایجاد تصویر نامناسب از بانکداری بدون ربا در مقابل بانکداری ربوی؛ صوری شدن معاملات و عقود اسلامی؛ سردرگمی متولیان و متصدیان اجرایی بانک‌ها؛ نارضایتی آحاد مردم، متدینین، مسئولین، علما و مراجع عظام تقلید نسبت به نظام بانکی؛ بنابراین با توجه به وجود قانون و الگوی بانکداری بدون ربا و مواردی از این دست می‌باشند. با نگاهی به عوامل مورد اشاره، الزام تحقیق در حوزه نحوه و طراحی چارچوب پیاده‌سازی قانون فعلی عملیات بانکداری بدون ربا، آشکار می‌شود که محقق تلاش داشته در این مسیر حرکت نماید.

با توجه به ضرورت‌ها و اهمیت بیان‌شده در مطالب پیشین و با عنایت به مسئله اصلی تحقیق، وجود مدل استقرار قانون ضرورتی است انکارناپذیر جهت پیاده‌سازی صحیح آن که در این تحقیق بر آن هستیم تا با شناخت دقیق از عوامل و ابعاد تأثیرگذار بر استقرار بانکداری اسلامی، گامی مهم در جهت پیاده‌سازی صحیح و واقعی بانکداری بدون ربا برداشته شود.

در ادامه، نخست مروری کلی بر ادبیات موضوعی بانکداری بدون ربا انجام خواهد شد. روش‌شناسی تحقیق، جامعه و نمونه آماری تحقیق، روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها و ارائه یافته‌های تحقیق به ترتیب بخش‌های بعدی مقاله را تشکیل می‌دهند. در قسمت پایانی ضمن نتیجه‌گیری از یافته‌های تحقیق به بحث و بررسی در خصوص مهم‌ترین نتایج به دست آمده پرداخته خواهد شد.

۲ مبانی نظری

۱.۲ بانکداری اسلامی

اندیشه و تفکر فقه اسلامی به عنوان یک جهان‌بینی برای اداره جامعه و راهنمایی انسان به سوی کمال و سعادت واقعی، قوانین و طرح‌های ضروری منطبق بر نیازهای مادی و معنوی بشر، در اختیار جامعه قرار می‌دهد تا همه نهادهای فرهنگی - سیاسی و اقتصادی برای ایجاد رفاه و رفع فقر و تبعیض و تحقق عدالت اجتماعی فعال شوند. غیبت طولانی فقه شیعه از صحنه حاکمیت جامعه و تغییرات وسیع در روابط و مناسبات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی موجب ایجاد مشکلات و بحران‌های مختلف شده که فقه در همه دوران‌های گذشته و معاصر آماده پاسخگویی به همه نیازها و حوادث واقعه متناسب با شرایط و مقتضیات زمان می‌باشد. از طرف دیگر و در دوران معاصر پس از ورود مارکسیسم به حوزه کشورهای اسلامی و ارائه مباحث اقتصادی بر پایه جهان‌بینی مارکسیستی، میان پژوهشگران اسلامی حرکتی نو آغاز شد. حرکتی که برای نخستین بار می‌خواست برای مباحث اقتصاد اسلامی، قالب فکری بیابد و برخلاف گذشته که ابواب فقهی مربوط، به صورت مجزا و بدون در نظر گرفتن یکپارچگی آن‌ها طرح می‌شد، به عرضه نو این مباحث در قالب نظام بپردازد. این کوشش بیش‌تر از نیاز ایدئولوژیک و برای پاسخ به تبلیغات استکباری و مارکسیستی و دفاع تئوریک از اسلام ناب انجام می‌شد.

ایده بانکداری اسلامی نخستین بار در دهه ۱۹۵۰ مطرح شد و در حال حاضر تبدیل به یک واقعیت شده و توانسته در همین مدت زمان کوتاه به رشد فراوانی دست یابد که رشد آن فقط به جوامع اسلامی محدود نشده است (فراهانی فرد و همکاران، ۱۳۹۱). نخستین بانک سرمایه‌گذاری اسلامی در دهه ۱۹۶۰ در مالزی و مصر شکل گرفت و بعد از آن در سال ۱۹۷۴

بانک اسلامی دبی و سایر بانک‌ها پدید آمدند. به طوری که تاکنون براساس گفته قحف^۱ (۱۹۹۹) تعداد بانک‌های اسلامی در سراسر جهان فراتر از ۱۰۰ نوع است (سارکر^۲، ۲۰۰۴). بانک‌های اسلامی براساس اینکه در چه محیط و وضعیتی قرار دارند به سه دسته قابل تفکیک هستند. بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت می‌کنند که قانون‌های آن کشورها مطابق با شریعت اسلامی است و بانکداری رایج در آنجا بانکداری اسلامی است، مثل کشورهای ایران، پاکستان و سودان؛ بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت می‌کنند که اکثریت مردم آن مسلمانند و بانکداری رایج در آنجا، بانکداری سنتی است، مثل کشورهای مسلمان عربی؛ بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت می‌کنند که اکثریت مردم آن غیرمسلمانند و بانکداری رایج در آنجا، بانکداری سنتی است، مثل کشورهای غربی (اکبریان و رفیعی، ۱۳۸۶).

بانک‌های اسلامی در کشورهای غربی با چالش‌های عدیده‌ای روبه‌رو هستند، زیرا افزون بر مشکل‌هایی که بانک‌های اسلامی در کشورهای اسلامی با آن روبه‌رو هستند، یک سری مشکل‌های زیربنایی دیگر، از جمله حمایت نکردن دولت و قانون از بانک‌های اسلامی و کمبود نیروی متخصص، گریبان‌گیر این بانک‌هاست. به طور کلی طرز تفکر و نگرش، مشکل اساسی مواجه با بانکداری در غرب است، به طوری که دیکسون^۳ (۱۹۹۲) بیان می‌کند: غرب در نگرش مثبت به نیازهای بانک‌های اسلامی شکست خورده است. افزون بر این، ایراد دیگری که بر بانک‌های اسلامی در جهان وارد شده این است که بانک‌های اسلامی هنوز در طراحی سازوکار بدون بهره، برای سپرده‌های کوتاه‌مدت مردم کامیاب نشده‌اند (اکبریان و رفیعی، ۱۳۸۶). آمارها نشان می‌دهد که از سال ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۹، کل دارایی‌های بانک‌های اسلامی، به طور متوسط، سالانه رشدی برابر ۲۴ درصد داشته است. در واقع میزان دارایی‌های بانک‌های کشورهای اسلامی طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۲، به طور متوسط، ۱۶ درصد افزایش یافته است و این میزان در سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۰۹ دو برابر شده و به رقم ۳۲ درصد رسیده است. ارزش دارایی‌های این بانک‌ها اکنون به حدود ۸۵۰ میلیارد دلار رسیده و صندوق بین‌المللی پول پیش‌بینی می‌کند در سال ۲۰۱۶ به یک تریلیون دلار برسد (شجری، ۱۳۸۹).

^۱ Kahf

^۲ Sarker

^۳ Dixon

دلایل این رشد سریع را می‌توان در افزایش تقاضا برای خدمات بانکداری اسلامی، رشد درآمدهای نفتی در کشورهای خاورمیانه و جذابیت خدمات مالی اسلامی حتی در میان غیرمسلمانان جستجو کرد.

گسترش و موفقیت بانکداری اسلامی در نقاط دیگر جهان نیز به چشم می‌خورد. براساس آمار اعتبار خدمات مالی در بریتانیا، حساب‌هایی که خواستار تسهیلات بانکی مبنی بر قوانین شرع اسلام هستند، از ۲۰۰ میلیارد دلار به ۵۰۰ میلیارد دلار افزایش یافته و هر سال نیز از ۱۰ تا ۱۵ درصد افزایش می‌یابد. «بانک اسلامی بریتانیا» که سپتامبر ۲۰۰۴ آغاز به کار کرد. خدمات پستی و تلفنی را فراتر از شعب خود در لندن بیرنگام و لستر به مسلمان ارائه می‌دهد و همچنین اخیراً در سراسر این کشور شعبی را تأسیس کرده است. بانک دویچه، بزرگ‌ترین بانک آلمان نیز در راستای افزایش مشتریان و جمعیت مسلمانان خدمات خاصی را براساس قوانین اسلامی و قانون شرع ارائه می‌کند (شجری، ۱۳۸۹).

عیوضلو و میسمی (۱۳۸۷) در مقاله خود به‌صورت نظری بر روی دو مورد از منافع اقتصادی که از اطاعت از قانون الهی درباره تحریم ربا (بهره) مورد انتظار است، یعنی ثبات و کارایی، تمرکز می‌کنند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تأمین مالی اسلامی نسبت به تأمین مالی متعارف باثبات‌تر و کاراتر بوده و به علل گوناگون رشد بیشتری را نیز نوید می‌دهد. در کل می‌توان گفت یک محیط اقتصادی اسلامی که به‌جای استفاده از بهره، به میزان مناسب از عقود مشارکتی و مبادله‌ای استفاده می‌کند، به علل گوناگون پیشرفت و توسعه اقتصادی بیشتری را در پی خواهد داشت و با بحران‌های کمتر و کوتاه‌تری روبه‌رو خواهد بود.

توتونچیان (۱۳۷۹)، علت اصلی بی‌ثباتی در نظام بانکداری متعارف را وجود بهره در این نظام می‌داند و معتقد است حذف بهره از اقتصاد فایده‌های متعددی خواهد داشت همچون کاهش بهای تمام‌شده کالای فروش رفته. الجرحی^۱ (۲۰۰۲)، به دو بحث کارایی و عدالت اشاره می‌کند درباره کارایی بیان می‌دارد که در نظام اسلامی به علت استفاده از عقود مشارکتی و مبادله‌ای، لازم نیست وقت خود را صرف پیدا کردن راهی به‌منظور صفر کردن نرخ بهره کنیم. وی درباره ثبات نسبی، به بحث سفته‌بازی، عدم هم‌زمانی تعهدهای بانک با دریافتی‌ها و بی‌ثباتی‌های مالی ناشی از پدید آمدن بازارهای دین می‌پردازد.

¹ Al-Jarhi

۲.۲ پیشینه پژوهش

با نگاهی منصفانه پیرامون بانکداری جاری در کشور، نه می‌توان به صورت افراطی اظهار کرد که نشانی از بانکداری اسلامی در نظام بانکی کشور وجود ندارد و نه با ذوق زدگی می‌توان گفت که آنچه در نظام بانکی کشور اجرا می‌شود، دقیقاً همان چیزی است که بانکداری اسلامی در نظر دارد. واقعیت این است که نظام بانکداری کشور، هنوز در میانه راه قرار دارد، به این معنا که قوانین بانکداری کشور به لحاظ فقهی و شرعی با اشکال مواجه نیستند، زیرا در زمان تصویب قوانین بانکداری اسلامی هم شورای نگهبان انطباق این قوانین با شرع مقدس اسلام را تأیید کرد و هم مراجع آن زمان این قوانین را تأیید کردند. وحیدی و خاکی (۱۳۹۲) بیان داشتند که نظام بانکداری کشور هنوز در میانه راه قرار دارد، به این معنا که قوانین بانکداری کشور به لحاظ فقهی منطبق بر قوانین شرع مقدس اسلام هستند، لیکن به دلیل مشکلاتی که این نظام در ابعاد اجرایی داشته، نتوانست رشد اقتصادی را برای کشور به ارمغان آورد. تا جایی که برخی بیان داشتند که «در ایران در حد بانکداری بدون ربا و حذف ربا از بانکداری پیشرفت حاصل شده است» (طالب‌زاده، ۱۳۹۴).

از طرفی مدل و الگوی عملیاتی در حوزه استقرار و اجرای بانکداری بدون ربا در کشور به‌طور مشخص و بر مبنای تجربیات عملی وجود ندارد. نجف پور و همکاران (۱۳۹۱) بیان داشتند که در نظام پولی و بانکی کشور هیچ الگو و مدل عملی برای پیاده‌سازی قانون عملیات بانکی بدون ربا وجود ندارد و این مهم سبب شده تا متولیان و متصدیان اعتباری بانک‌ها با سردرگمی مواجه بوده و عملاً نتوانند عقود بانکی را به‌درستی پیاده‌سازی نمایند. وحیدی و خاکی (۱۳۹۲) با بیان عدم وجود الگویی جامع در اجرای بانکداری اسلامی در عمل منجر به مجموعه آفت‌هایی می‌شود که صوری شدن معاملات و بی‌توجهی به عمق تعالیم اقتصادی اسلام و ناکارآمدی در تحقق اهداف نظام بانکی و بدنام کردن الگوی بانکداری بدون ربا در مقابل بانکداری ربوی از آن جمله می‌باشد. مدلی که بتواند با شناخت بستر و الزامات عملی و قانونی نظام بانکی کشور به بانک‌ها کمک نماید تا بانکداری اسلامی را به معنای واقعی پیاده‌سازی نمایند. وحیدی و خاکی (۱۳۹۲) با بیان عدم وجود الگویی جامع در اجرای بانکداری اسلامی در عمل، آفات ذیل را برشمردند:

- صوری شدن معاملات و بی‌توجهی به عمق تعالیم اقتصادی اسلام
- سطحی شدن ابزارها و بی‌توجهی به ابزارهای تخصصی و قوی بانکی
- ورود در عرصه‌های غیرکارشناسی و هدر دادن منابع بانک و سپرده‌گذاران
- ناکارآمدی در تحقق اهداف نظام بانکی و بدنام کردن الگوی بانکداری بدون ربا در مقابل بانکداری ربوی

علاوه بر مدل و الگوی مناسب در راستای پیاده‌سازی بانکداری اسلامی معیارها و متغیرهای اثرگذار بر اجرای بانکداری اسلامی نیز به‌درستی تبیین نگردیده است. عوامل و متغیرهایی که در اجرای بانکداری اسلامی می‌تواند نقش ایفا نماید و در پیاده‌سازی آن می‌تواند کمک‌کننده باشد به‌صورت مشخص و علمی تعیین نشده و نیاز است تا نقش هر یک در تحقق آن مشخص گردد. در این راستا با مروری بر مطالعات صورت گرفته در این حوزه، مهم‌ترین چالش‌های عملیاتی سازی بانکداری بدون ربا استخراج گردیده است. جدول ذیل تحقیقات و مهم‌ترین چالش‌های استقرار بانکداری بدون ربا را نشان داده است.

جدول ۱

چالش‌های استقرار بانکداری بدون ربا در مطالعات

عنوان چالش	محققان
۱- صوری بودن بخشی از عملیات بانکی به علت تبدیل شدن تمام عملیات بانکی به عقودهای معاملاتی؛	مجتهد و حسن‌زاده (۱۳۸۴)
۲- پایین بودن میزان گرایش بانک‌ها به مشارکت واقعی در پروژه‌ها و گرایش بیشتر به عقودهای معاملاتی مثل فروش اقساطی به‌جای عقودهای مشارکتی مانند عقد مضاربه و مشارکت و ...	
۳- فقدان نظام حسابداری کارآمد و استاندارد (استفاده از روش حسابداری نقدی به‌جای روش تعهدی که باعث می‌شود، بازپرداخت اغلب وام‌های تخصیص‌یافته به دولت، معوقه یا سوخت شده شمرده شود)؛	
۴- عدم پرداخت سود واقعی به سپرده‌گذاران (به علت عدم تفکیک منابع مالی وکالتی (سپرده‌گذاران) از منابع مالکانه (دارایی‌های بانک) و استفاده از نظام حسابداری نقدی به‌جای تعهدی که باعث کاهش سود تعلق یافته به سپرده‌گذاران می‌شود)؛	
۵- عدم تمایل به پذیرش ریسک سرمایه‌گذاری از طرف بانک و عدم مشارکت بانک در پروژه‌های سرمایه‌گذاری؛	
۶- عدم وجود روش مناسبی برای تمدید زمان بازپرداخت تسهیلات بانکی؛	
۷- ضعف نظام نظارتی و بازرسی کارآمد؛	
۸- ضعف توان و عدم وجود کارشناسان متخصص در بانک‌ها برای تعیین طرح‌های دارای توجیه فنی و اقتصادی بالا؛	
۹- فقدان اعتقاد جامعه به اسلامی بودن عملیات بانکی؛	
۱۰- محدودیت‌های عقود در اعطای تسهیلات (به علت نبود نظام اطلاعاتی منسجم)	
۱- حاکمیت نگاه صرفاً فقهی به بانکداری اسلامی	میسمی و قلیچ (۱۳۹۰)
۲- نقص در تأمین عدالت توزیعی	
۳- چالش صوری بودن اجرای بانکداری بدون ربا	
۴- چالش‌های مرتبط با قانون بانکداری بدون ربا	

۵- نقص در درک و تفهیم کلیات بانکداری اسلامی و عقود بانکی	
۶- چالش نرخ سود علی‌الحساب؛	
۷- نبود استانداردهای حسابداری و حسابرسی خاص بانک‌های اسلامی	
۸- چالش‌های نهادی، ساختاری و سازمانی	
۱- نقص در مجموعه قوانین و مقررات نظام بانکی	و ملاکریمی قلیچ (۱۳۹۵)
۲- صوری بودن عقود و اجرای ناصحیح آن	
۳- نقش در فهم و تفهیم مفاهیم بانکداری اسلامی و عقود بانکی	
۴- عدم تحقق واقعی مشارکت در عقود مشارکتی	
۵- عدم محاسبه مابه‌التفاوت سود علی‌الحساب با سود قطعی	
۶- وضع جریمه تأخیر تأدیه با رویکرد امهال به مشتری	
۷- دریافت کارمزد غیرمتعارف در ارائه خدمات بانکی	
۸- ارائه تسهیلات قرض‌الحسنه به شرط سپرده‌گذاری در قالب قرض‌الحسنه	
۹- عدم وجود نظارت شرعی ساختاریافته در نظام بانکی	
۱۰- عدم وجود ابزار شرعی کارا جهت سیاست‌گذاری پولی	
۱- فقدان اعتقاد و باور کافی نسبت به اجرای عملیات بانکی بدون ربا	امیری (۱۳۸۳)
۲- وجود برخی اختلاف‌نظرها بین صاحب‌نظران و کارشناسان در خصوص مبانی نظری بانکداری بدون ربا	
۳- ابهام و ایرادات موجود در قراردادهای عقود اسلامی	
۴- وجود عدم تقارن اطلاعات در بانکداری کشور	
۵- ضعف آموزش‌های لازم برای شناخت کامل ابعاد بانکداری بدون ربا	
۶- فقدان ضمانت اجرا برای رعایت ضوابط بانکداری بدون ربا	
۷- عدم استفاده از ظرفیت‌های موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا	
۸- الزامات قانونی در بانکداری بدون ربا که بانک‌ها ملزم به تهیه سازوکار بهای تمام‌شده می‌کند	
۹- کاستی‌های سیستم حسابداری در عملیات بانکی بدون ربا	
۱۰- عدم شفافیت در رسالت بانک‌ها	
۱۱- جهانی‌شدن و رقابت‌پذیری بانک‌ها	
۱۲- وضعیت سرمایه پایه بانک‌ها	
۱- تعدد بیش‌ازحد عقدها	موسویان (۱۳۸۵)
۲- صوری شدن معاملات	
۳- عدم تناسب برخی عقدها با ماهیت بانک‌ها	
۴- هزینه بالای اجرای صحیح برخی از عقدها در بانک‌ها	
۵- عدم جامعیت سپرده‌ها با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران	

تحقیقات گذشته نشان داده است که در اجرا و پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا چالش‌ها و موانعی وجود دارد که مانع استقرار صحیح بانکداری بدون ربا در کشور می‌گردد. در این بخش برخی از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر عدم پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا تشریح می‌گردد. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها نرخ سود علی‌الحساب می‌باشد. به دلیل آنکه قانون، بانک‌ها را از پرداخت سود علی‌الحساب منع نکرده است، بانک‌ها ضمن سوءاستفاده از این مورد، این نرخ‌ها را محلی برای رقابت با یکدیگر قرار داده‌اند و متأسفانه در بسیاری از موارد، این نرخ‌ها قطعی تلقی شده است و مبنایی برای تسویه می‌باشد. گرچه در نظر گرفتن نرخ سود علی‌الحساب از نظر دیدگاه صرف فقهی فاقد اشکال است، لیکن انجام این کار باعث شده عملیات بانکداری بدون ربا در کشور، مشابه عملیات بانکداری ربوی در سایر کشورها شده و افراد احساس کنند در بانک‌های کشور به پول، نرخ سودی و از پیش تعیین‌شده تعلق می‌گیرد که رابطه‌ای با فعالیت‌های اقتصادی ندارد (میسمی و قلیچ، ۱۳۹۰).

یکی دیگر از چالش‌های اصلی نبود استانداردهای حسابداری و حسابرسی خاص بانک‌های اسلامی می‌باشد. اجرای صحیح بانکداری بدون ربا در کشور وابسته به اصلاح معیارهای حسابداری متعارف است، به‌گونه‌ای که با نیازها و عملیات‌های خاص بانک‌های اسلامی متناسب شوند. به‌عنوان مثال در حال حاضر بانک‌ها، سپرده‌های سرمایه‌گذاری مختلفی دارند که ماهیت این نوع از سپرده‌ها وکالت است و نه عقد قرض. لیکن با این حال، به دلیل فقدان شیوه‌های حسابداری مناسب، در بانک‌های کشور با این دسته از سپرده‌ها دقیقاً مشابه سپرده‌های قرضی برخورد شده است و اصل و سود این دسته از سپرده‌ها در ستون بدهکاری بانک (در ترازنامه) و جزو هزینه‌های سرمایه به ثبت می‌رسند. همچنین در حوزه حسابرسی نیز هیچ‌گونه معیار و شاخص مخصوصی برای بررسی بانک‌های اسلامی در نظر گرفته نمی‌شود (میسمی و قلیچ، ۱۳۹۰).

یکی دیگر از چالش‌ها نقص در فهم و تفهیم مفاهیم بانکداری اسلام و عقود بانکی می‌باشد که متأسفانه در صنعت بانکداری در بین کارکنان و مدیران آشکار است. اجرای صحیح عقود شرعی در نظام بانکی نیازمند آن است که مدیران و کارکنان بانک‌های کشور به‌درستی اصول مالی اسلامی و همچنین تعاریف و ماهیت عقود بانکی را درک کرده (فهم) و بتوانند آن را به‌صورت مختصر و با بیانی ساده به مشتریان (سپرده‌گذاران و تسهیلات‌گیرندگان) توضیح دهند (تفهیم). متأسفانه در حال حاضر، در اکثر موارد نه سپرده‌گذاران و نه سرمایه‌گذاران (و بعضاً حتی کارمندان و مدیران بانک) درک مشخص و دقیقی از رابطه حقوقی مشتری با بانک در عقود مختلف نداشته و نقل‌وانتقال وجوه، تنها محدود به امضای چند برگه قرارداد

گردیده است. این مسئله به شدت صحت شرعی اجرای قراردادهای بانکی را مورد تشکیک قرار می‌دهد (میسمی و قلیچ، ۱۳۹۲).

یکی دیگر از موانع اصلی پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا در نظام بانکی، امتناع بانک از پذیرفتن سهم خود در ضرر و زیان و همچنین خسارت احتمالی در عقود مشارکتی است. این مسئله خود قرینه‌ای است بر این که شرکا قصد حقیقی برای مشارکت ندارند. لذا می‌توان مدعی شد آنچه در عمل رخ می‌دهد در برخی موارد قرض همراه با زیاده است که حرمت آن از مسلمات فقه اسلامی است. گواه این ادعا که بانک و مشتری عموماً قصد حقیقی و واقعی برای انعقاد قرارداد مشارکتی ندارند، گنجاندن برخی از شروط در ضمن قراردادهای بانکی است. به عنوان مثال بانک به جای اینکه قرض ربوی دهد، تحت عنوان عقد مشارکت، مقداری سرمایه در اختیار متقاضی قرار می‌دهد تا متقاضی به عنوان عامل آن را در یک فعالیت اقتصادی سودآور به جریان درآورد. طبق ماهیت قرارداد شرکت، بانک و مشتری باید در سود و زیان سهیم باشند. اما در قرارداد، شرطی گنجانده می‌شود که شریک را ملزم و متعهد می‌سازد که تحت هر شرایطی، سهم الشرکه متعلقه بانک به علاوه سود ابرازی موضوع مشارکت و ضرر و زیان وارده به بانک را صلح و تبرعاً از اموال خود تأمین و پرداخت نماید. همان‌طور که قبلاً ذکر گردید، این صلح شرط خلاف مقتضای عقد شرکت به حساب می‌آید و ماهیت عقد را از بین می‌رود و آن را به عقد قرض ربوی تبدیل می‌کند (نظریور و ملاکریمی، ۱۳۹۴).

از جمله دیگر عوامل اثرگذار بر عدم استقرار بانکداری بدون ربا در کشور نبود نظام نظارت شرعی ساختار یافته و نظام‌مند بر عملیات بانکی می‌باشد. بررسی تجربه نظارت شرعی و حداقل سازی ریسک شریعت در سطح بین‌المللی، حاکی از آن است که اکثر بانک‌ها و مؤسسات اسلامی فعال در سایر کشورها، به تعابیر گوناگونی مانند شورای تخصصی فقهی، شورای فقهی، شورای شریعت، کمیته شریعت و غیره. به این موضوع پرداخته‌اند (ملاکریمی و قلیچ، ۱۳۹۵). اما متأسفانه در کشور ما با آنکه از بانکداری یکپارچه اسلامی برخوردار است، هیچ نهادی مسئولیت نظارت شرعی را به صورت مشخص بر عهده نداشته و این امر باعث شده در موارد متعدد برخی عملیات بانکی با اصول بانکداری اسلامی تطابق نداشته باشد. به عبارت دیگر هرچند ایران از جمله معدود کشورهایی است که در آن قانون مرتبط با بانکداری اسلامی به تصویب رسیده است، تمامی بانک‌ها تحت این قانون به فعالیت مشغول‌اند و برخلاف بسیاری از سایر کشورهای اسلامی، بانک‌های غیراسلامی (به عنوان رقیب بانک‌های اسلامی) در آن وجود ندارد، اما متأسفانه مسئله نظارت شرعی، متولی رسمی و قانونی مشخصی ندارد (هرچند در چند سال اخیر تجارب خوبی در بانک مرکزی و سازمان بورس اوراق بهادار در تشکیل شورای مشورتی فقهی به وجود آمده است). عدم توجه مناسب به مقوله نظارت

شرعی، آثار مخرب فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی در جامعه به وجود آورده است که عدم اطمینان نخبگان، افراد متدین و عموم جامعه به اسلامی بودن عملکرد نظام بانکی، یکی از این آثار سوء است (موسویان و میسمی، ۱۳۹۳).

۳ روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر از آنجایی که با هدف شناسایی ارائه مدل عملیاتی استقرار بانکداری بدون ربا انجام شده است، از نظر هدف کاربردی و از منظر نحوه گردآوری اطلاعات در زمره تحقیقات توصیفی-پیمایشی قرار می‌گیرد.

در مرحله اول با مروری جامع بر تحقیقات و مطالعات صورت گرفته در زمینه بانکداری بدون ربا و همچنین انجام مصاحبه‌های عمیق با صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران نظام بانکداری بدون ربا فهرستی از مهم‌ترین عوامل و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر استقرار بانکداری بدون ربا در بانک‌های ایرانی شناسایی شده و در مرحله دوم با عنایت به تست مدل شناسایی شده، روابط میان اجزای مدل و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن مبتنی بر آزمون مدل‌سازی معادلات ساختاری تبیین گردید.

۱.۳ جامعه و نمونه آماری

در مرحله ساخت مدل تحقیق برای انتخاب نمونه از ترکیب روش‌های هدفمند قضاوتی^۱ و روش گلوله برفی^۲ استفاده شده است که در زمره روش‌های غیراحتمالی دسته‌بندی می‌شوند. در این روش، ابتدا از افرادی که خبرگان حوزه بانکی و حوزوی بوده و معیارهای لازم را برخوردار بودند، شروع شده و ضمن پرسش‌های تحقیق، از آنها خواسته شد تا سایر افراد صاحب‌نظر در این زمینه معرفی شوند، بنابراین به‌جز چند نفر نخست که مستقیماً توسط محقق بر اساس معیارهای موردنظر انتخاب شدند، سایر خبرگان علاوه بر معیارهای خبرگی توسط سایر خبرگان نیز انتخاب شده‌اند (مجموعاً ۱۰ نفر). از طرفی کفایت نمونه‌گیری با روش نمونه‌گیری نظری^۳ محقق شده است.

در مرحله دوم، یعنی آزمون مدل توسعه داده‌شده به‌منظور تبیین و تست مدل استقرار بانکداری اسلامی که با استفاده از ابزار پرسشنامه صورت گرفت، از روش نمونه‌گیری تصادفی

¹ Purposive judgmental

² Snowball

³ Theoretical Sampling

استفاده شده است. سؤالات اصلی این پرسشنامه ۶۷ مؤلفه شناسایی شده در مرحله اول تحقیق را در ۹ بعد اصلی شامل می‌شد. هر یک از سؤالات مربوط به ابعاد مدل از دو منظر وضعیت کنونی و میزان اهمیت مورد پرسش قرار گرفته بود. برای تعیین نمونه مورد نیاز با بهره‌گیری از جدول کرجسی و مورگان^۱ (۱۹۷۰)، تعداد نمونه مورد نیاز ۳۸۴ نمونه، تعیین گردید. اما با توجه احتمال عدم برگشت برخی از پرسشنامه‌ها تعداد ۵۵۰ پرسشنامه توزیع گردید. استفاده از این روش‌ها برای گردآوری داده‌های مورد نیاز تحقیق در مجموع حدود ۴۹۵ پرسشنامه برگشت داده شد که پس از بررسی و ارزیابی نهایی ۴۸۷ پرسشنامه جهت استفاده نهایی به‌منظور انجام آزمون‌های آماری مدل، مورد استفاده قرار گرفت. لازم به توضیح است که پرسشنامه مذکور بین مدیران ستادی و کارکنان بانک‌ها توزیع شده است. برای انتخاب بانک‌ها تلاش شده است تا از بانک‌های مختلف بهره‌گیری شود.

۲.۳ تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی

به‌منظور شناسایی ابعاد و عوامل مؤثر بر استقرار بانکداری بدون ربا در بانک‌های کشور و بر اساس داده‌های کیفی گردآوری شده در مرحله دوم تحقیق از رویکرد تحلیل محتوا و بر مبنای روش کدگذاری دومرتبه‌ای استفاده گردیده است. در این تحقیق با توجه به هدف‌گذاری صورت گرفته به‌منظور استفاده از داده‌های کیفی، رویکرد تحلیل محتوا مدنظر قرار گرفته است. با هدف شناسایی ابعاد مهم اثرگذار در پیاده‌سازی بانکداری بدون ربا در صنعت بانکداری کشور، در طی فرایند تحلیل محتوای داده‌های گردآوری شده از طریق دو مرحله کدگذاری مرتبه اول و کدگذاری مرتبه دوم، تلاش گردید تا با انطباق با تئوری‌ها و مدل‌های موجود ابعاد موردنظر در این تحقیق شناسایی و در مدل نهایی استقرار بانکداری بدون ربا، جای گیرد.

۳.۳ تجزیه و تحلیل داده‌های کمی

در مرحله دوم تحقیق و به‌منظور تبیین روابط میان ابعاد اصلی شناسایی شده در مرحله اول تحقیق و توسعه مدل مفهومی استقرار بانکداری بدون ربا از روش تحلیل عاملی اکتشافی^۲ مرتبه اول و تحلیل عاملی تأییدی استفاده شده است. هدف از تحلیل عاملی اکتشافی، بررسی یک حوزه برای کشف ابعاد یا سازه‌های اصلی آن حوزه است. هنگامی که یک حوزه پیچیده وجود دارد، تحلیل عاملی با مشخص کردن متغیرهای مهم، حوزه موردنظر را ساده می‌کند.

¹ Krejcie & Morgan

² latent

به‌طور کلی در تحلیل عاملی اکتشافی، قاعده بر این است که محققان تا حد امکان متغیرهای بسیاری را وارد تحلیل کنند یا ببینند کدام یک از آن‌ها روی عامل مورد نظر، بار عاملی دارند. به‌طور خلاصه در جایی که داده‌ها پیچیده‌اند و مهم‌ترین متغیرهای حوزه مورد نظر نامعلوم است می‌توان گفت که تحلیل عاملی روش ایده آلی تلقی می‌شود. همچنین به‌منظور اطمینان از صحت مدل‌های اندازه‌گیری ابعاد استقرار بانکداری بدون ربا در این تحقیق از روش تحلیل عاملی تأییدی استفاده شده است. تحلیل عاملی تأییدی یکی از روش‌های آماری است که برای بررسی ارتباط بین متغیرهای مکنون^۱ (عامل‌های به‌دست‌آمده) و متغیرهای مشاهده‌شده (سوالات) به کار برده می‌شود و بیانگر مدل اندازه‌گیری است.

۴ یافته‌های تحقیق

۱.۴ یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای داده‌های کیفی (کدگذاری مرتبه اول و دوم)

کدگذاری مرتبه اول، جزئی از تحلیل است که با تحلیل دقیق داده‌ها، نام‌گذاری و طبقه‌بندی کردن داده‌ها انجام می‌شود. برای طبقه‌بندی دقیق مفاهیم در مقوله‌ها، باید هر مفهوم، بعد از تفکیک برچسب بخورد و داده‌های خام به‌وسیله‌ی بررسی دقیق متن مصاحبه‌ها و یادداشت‌های زمینه‌ای، مفهوم‌سازی شوند. بر این اساس در طی فرآیند کدگذاری مرتبه اول، متون حاصل از مصاحبه‌های انجام شده را در جداول جداگانه دسته‌بندی و مباحث مطرح شده را در قالب کدهای اولیه و کدهای نهایی تلخیص گردید که با توجه به طولانی شدن مقاله از ارائه این جداول در این متن، خودداری شده است.

درحالی‌که کدگذاری مرتبه اول، داده‌ها را به مقوله‌های مختلف تفکیک نمود، با توجه به پذیرش رویکرد قیاسی تحلیل محتوا در این مطالعه، محقق در کدگذاری مرتبه دوم با طرح پرسش‌هایی درباره‌ی مقوله که عموماً مشخص‌کننده‌ی نوعی رابطه است به دانش و تئوری‌های پیشین در زمینه موضوع مورد مطالعه رجوع کرده و به انطباق مفاهیم شناسایی شده در قالب کدهای اختصاص یافته به هر یک، تحت عنوان مقوله اصلی می‌پردازد. در طی فرآیند کدگذاری مرتبه دوم با بهره‌گیری از جداول به‌دست‌آمده در کدگذاری مرتبه اول، به تعیین فهرست مهم‌ترین ابعاد تأثیرگذار بر استقرار بانکداری بدون ربا در بانک‌های کشور، اقدام گردید. این ابعاد شامل، این ابعاد شامل اصول و استانداردهای حسابداری و حسابرسی و نظام‌های گزارشگری، قوانین، مقررات و سیاست‌های پولی و مالی،

زیرساخت‌های IT و نرم‌افزاری، شورای فقهی و نظارت شرعی، ساختار سازمانی و نیروی انسانی بانک، تعدد و کارایی عقود اسلامی و محصولات و خدمات بانکی، فرایند و سازوکارهای اجرایی عملیات عقود اسلامی، فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی مشتریان، فرهنگ، باور و توانمندی مدیران و کارکنان بانکی و برنامه‌های آموزشی و انگیزشی با رویکرد مدیریت کارآمد، بوده‌اند. جدول زیر این ۹ بعد را بر مبنای کدهای نهایی استخراج‌شده نمایش داده است.

جدول ۲

مفاهیم شناسایی‌شده پیرامون ابعاد اصلی الگوی استقرار بانکداری اسلامی

مفهوم	کدهای نهایی
اصول و استانداردهای حسابداری و حسابرسی و نظام‌های گزارشگری	تدوین مدل مفهومی حسابداری مبتنی بر مسئولیت پاسخگویی
	ایجاد تناسب و هم‌راستایی بین اهداف حسابداری مالی نسبت به حسابداری اسلامی
	وجود استانداردهای حسابداری و حسابرسی مختص هر یک از عقود اسلامی در نظام بانکی و تعیین ضوابط استانداردهای حسابداری و حسابرسی با لحاظ موازین اسلامی
	ایجاد نظام شناسایی و ثبت درآمد و سود مبتنی بر معاملات واقعی
	رعایت ارزش جاری با توجه به تأکید حسابداری اسلامی
	وجود سازوکار ارائه اطلاعات مهم به استفاده‌کنندگان گزارش‌های مالی جهت کمک به آنها برای تصمیم‌گیری درست در انجام معاملات با بانک‌ها
	ایجاد نظام گزارشگری برای ارائه اطلاعات لازم درباره رعایت شریعت اسلامی و اهداف آن و اقدامات انجام شده برای تطبیق فعالیت‌ها در بانک‌ها
	ایجاد سازوکار گزارشگری منصفانه لازم درباره تفکیک درآمدها و هزینه‌های منع شده و نحوه مصرف آنها به‌نحوی که تشخیص حلال و حرام میسر باشد
	وجود سیستم گردآوری و ارائه اطلاعات مربوط به ایفای مسئولیت امانت‌داری بانک جهت حفظ منابع و سرمایه‌گذاری‌های آن با نرخ بازده مناسب
	قوانین، مقررات و سیاست‌های پولی و مالی
تعیین دستوری نرخ سود علی‌الحساب سپرده‌ها و تسهیلات بدون توجه به شرایط اقتصادی کشور	
ضرورت وجود سازوکارهای دقیق و شفاف در تعیین نرخ سود علی‌الحساب سپرده‌های سرمایه‌گذاری و میزان سود قطعی (سود محقق شده در پایان دوره مالی) و نظام کنترلی الزام‌آور برای بانک‌ها در پرداخت مابه‌التفاوت آن به سپرده‌گذاران	
ضرورت تعیین حقوق و تعهدات همه ذینفعان (سهامداران و مشتریان) طبق اصول شریعت اسلامی	
وجود نهاد قضایی تخصصی بانکی برای احقاق حقوق سهامداران، سپرده‌گذاران و رسیدگی به دعاوی مربوط به نظام بانکی با رویکرد مدیریت معوقات کلان و بهبود سلامت اقتصادی	

وجود روابط شفاف فقهی و حقوقی فی‌مابین بانک‌ها و بانک مرکزی در خصوص نرخ سود خط اعتباری، جریمه اضافه برداشت و مبادلات بین‌بانکی	
وجود مبنای شرعی در خصوص سپرده‌های قانونی و نرخ سود اعطایی از سوی بانک مرکزی به بانک‌ها و تعارض آن با مبنای عقد وکالت بانک‌ها در قبال سپرده‌گذاران	
شفافیت در آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های ابلاغی بانک مرکزی برای تسهیل در اجرای قراردادهای بانکی	
اثرگذاری نوسانات اقتصادی کشور در رفتار بانک‌ها در تعیین نرخ سود سپرده‌ها و تسهیلات	
انسجام، یکپارچگی، همسویی و حمایت دولت، نهادها و عناصر نظام اقتصادی با سیستم بانکداری اسلامی به‌عنوان یکی از بسترها و الزامات کلیدی در جهت شکوفایی و تحقق اهداف اقتصاد اسلامی و مقاومتی	
تدوین و اجرای سیاست‌های پولی برای کنترل و هدایت هدفمند نقدینگی به‌منظور مقاومسازی اقتصاد در مواجهه با شوک‌ها و نوسانات	
وجود نرم‌افزار جامع بانکداری اسلامی مطابق با استانداردهای حسابداری و حسابرسی جهت ثبت و انعکاس و گزارش‌گیری رویدادها مبتنی بر شرع مقدس و رعایت شفافیت در حقوق سهامداران و سپرده‌گذاران	زیرساخت‌های IT و نرم‌افزاری
وجود سیستم جامع بانکداری متمرکز متناسب با شرایط اجرای هر یک از انواع عقود اسلامی	
طراحی و پیاده‌سازی نظام و نرم‌افزار مدیریت دانش بانکداری اسلامی در سطوح مختلف سیاست‌گذاری و اجرا با هدف مدیریت و تبادل اطلاعات و خلق یا ارتقا سرمایه‌های فکری با بهره‌گیری از تجربیات داخلی و بین‌المللی	
وجود شورای فقهی و هیئت نظارت شرعی در سطح بانک مرکزی با اختیارات قانونی و الزام‌آور	شورای فقهی و نظارت شرعی
تدوین و توسعه مستمر برنامه راهبردی برای اجرای نظارت شرعی به‌طور مناسب و کافی در سطح بانک مرکزی و کلیه بانک‌های کشور	
وجود سازوکارهای نظام‌مند نظارت شرعی از سوی نهادهای نظارتی (وزارت اقتصاد و دارایی و قوه قضاییه) بر عملکرد بانک‌ها در جهت تحقق عدالت با ارزیابی و نظارت جامع بر اسلامی بودن سیستم	
وجود نظام ارزیابی سالانه عملکرد شرعی بانک‌ها و سازوکارهای تشویق و تنبیه متناسب با آن و انجام رتبه‌بندی شرعی بانک‌ها توسط بانک مرکزی	
وجود مرکز مشاوره فقهی پولی و اقتصادی برای مدیران و کارکنان بانک‌ها در سطح بانک مرکزی	
وحدت نظر در مورد ربا و احکام آن بین مراجع و فقها و نحوه انتقال آن به بدنه جامعه	
وجود راهکار جامع و دارای مشروعیت کافی برای حل مشکل جریمه تأخیر تأدیه / وجه التزام با حفظ منافع سهامداران و سپرده‌گذاران	

وجود راهکار جامع و کاربردی مبتنی بر شرع مقدس برای حل مشکل استمهال مطالبات غیر جاری (شيوه‌های شرعی مهلت دادن به دارندگان تسهیلات معوق)		
وجود سازوکار جامع و دارای مشروعیت کافی برای تعیین نرخ سود بانکی (سپرده‌ها و تسهیلات) مبتنی بر شرایط گوناگون اقتصادی		
وجود شفافیت در مباحث فقهی در رابطه با بحث وکالت بانک‌ها در جمع‌آوری و به‌کارگیری سپرده‌ها و بیمه سپرده‌ها		
وجود اتفاق نظر بین مدیران و متخصصین بانکی در جهت اتخاذ تدابیر و سیاست‌های شفاف برای هدایت راهبردی بانکداری اسلامی		
وجود ساختار سازمانی مناسب در بانک مرکزی و کلیه بانک‌ها جهت سیاست‌گذاری، هدایت و راهبری، طراحی سیستم‌ها و سازوکارهای عملیاتی و کنترلی اجرای عقود اسلامی	ساختار سازمانی و نیروی انسانی بانک	
پویایی و انعطاف‌پذیری ساختار اجرایی مبتنی بر شناخت عناصر و پارامترهای تأثیرگذار با هدف ارتقا سطح و سرعت پاسخگویی به ذی‌نفعان و تغییرات محیطی با رویکرد نقش‌آفرینی و سرآمدی در محیط اقتصادی		
تدوین و اجرای سند تحول و راهبردی بانکداری اسلامی در سطح نظام بانکی و اجرای مستمر برنامه‌ها و نظارت هدفمند، پایش حسن اجرای قوانین و مقررات و شناسایی و سنجش انحراف از اهداف با رویکرد بهبود اقدامات اصلاحی		
بسیج منابع، امکانات و قابلیت‌های سازمانی و اختصاص بودجه مناسب سالانه در بانک مرکزی و کلیه بانک‌ها جهت پشتیبانی مالی از اجرای کلیه اقدامات و برنامه‌های راهبردی		
توجه به کثرت و تعدد وظایف کارمندان بانک جهت اجرای صحیح هر یک از عقود اسلامی به دلیل مراجعات زیاد و کمبود وقت		
ضرورت ارتباط هدفمند و همکاری در بین واحدها و سطوح مختلف بانک‌ها در راستای هم‌افزایی و کمک به اجرای صحیح عقود اسلامی با رویکرد یکپارچگی و هم‌راستایی سازمانی		
میزان رعایت اصول حاکمیت شرکتی و ضرورت توجه به ابزارها و شیوه‌های مدیریت ریسک در عملیات بانکی		
وجود مرکز پژوهش‌های کاربردی در حوزه‌ی بانکداری اسلامی در سطح بانک مرکزی و کلیه بانک‌ها		
وجود برنامه جامع آموزش بانکداری اسلامی برای آحاد مردم و مشتریان توسط مراکز آموزشی و فرهنگی کشور جهت ترویج مفاهیم و کارکردهای بانکداری بدون ربا		فرهنگ‌سازی و آگاهی بخشی مشتریان
تقید و اهتمام لازم توسط آحاد مشتریان در یادگیری و انجام صحیح معاملات بانکی (ضرورت پایبندی به موازین شرعی و مقررات بانکی)		
مناسب بودن متن قراردادهای بانکی از جهت شفافیت، روان و قابل فهم بودن و عدم سنگینی ادبیات و حجم زیاد مفاد قراردادها در راستای کسب اعتماد ذی‌نفعان		
وجود ساختار و شرح وظایف شفاف برای شعب و تعیین متصدی مطلع و معتقد برای تشریح ابعاد هر یک از عقود اسلامی و ضوابط شرعی معاملات بانکی به مشتریان		

وجود نظام مناسب تشویق و تنبیه برای تسهیلات گیرندگان جهت پایبندی به اجرای صحیح مفاد قرارداد عقود اسلامی	
میزان آگاهی مشتریان و عامه مردم از مفاهیم و مقررات بانکداری بدون ربا و ضرورت فرهنگ‌سازی کافی برای افزایش سلامت معاملات بانکی و توسعه کسب‌وکار حلال	
وجود برنامه جامع تبلیغی و استفاده اثربخش از ابزارها و شیوه‌های تبلیغاتی جهت ترویج فرهنگ بانکداری اسلامی در سطح کشور	
وجود مراکز مشاوره فقهی پولی و اقتصادی برای آحاد مردم و مشتریان بانکی	
وجود برنامه جامع در حوزه‌های علمیه در جهت آگاهی بخشی و آموزش مردم برای حذف ربا و انجام معاملات شرعی بانکی	
وجود راهبرد توانمندسازی حوزه‌های علمیه جهت تقویت متخصص فقه بانکی برای تربیت حرفه‌ای روحانیون در باب فقه اقتصادی و بانکداری	
برنامه راهبرد کلان برای تربیت نیروی انسانی متخصص و متعهد در حوزه و دانشگاه برای هدایت شرعی جامعه و فعالیت در بانک‌ها	
تقید و اهتمام و التزام کارمندان بانک به رعایت الزامات شرعی در اجرای هر یک از انواع عقود اسلامی	
وجود رشته‌ها و دروس مرتبط با بانکداری اسلامی در دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور در جهت ترویج مفاهیم بانکداری اسلامی و کسب‌وکار حلال در جامعه	فرهنگ، باور و توانمندی در مدیران و کارکنان بانکی و برنامه‌های آموزشی و انگیزشی با رویکرد مدیریت کارآمد
وجود برنامه جامع مستمر آموزش کاربردی و پویا و سطح‌بندی آموزش برای مدیران و کارکنان بانکی در خصوص نحوه اجرای قراردادهای عقود اسلامی در جهت ایفای وظایف کلیدی از برنامه‌ریزی تا کنترل	
اعتقاد، نگرش، تفکر راهبردی، جامع و آینده‌نگری، عزم و اراده جدی مسئولان و مدیران بانکی به‌عنوان یک آرمان مشترک هم‌راستا با مأموریت و چشم‌انداز بانکداری اسلامی	
وجود نظام مدیریت عملکرد شرعی جهت پیش‌مستمر رفتار مدیران و کارکنان برای به‌کارگیری در سیستم ارتقای شغلی و جبران خدمات با هدف خلق و تقویت انگیزه لازم برای مشارکت مؤثر کارکنان در تحقق اهداف بانکداری اسلامی	
انکاب‌ها علاوه بر منافع فردی در جهت ممانعت از زمینه بروز فساد و رانت‌خواری در سیستم بانکی	
نحوه بهره‌گیری از ظرفیت انواع عقود اسلامی در پرداخت تسهیلات متناسب با نوع معامله و نیاز مشتریان در بانک‌های تخصصی و تجاری	تعدد و کارایی عقود اسلامی و محصولات و خدمات بانکی
ایجاد سازوکار دقیق برای اجرای صحیح انواع عقود اسلامی به‌ویژه عقود مشارکتی جهت مدیریت ریسک عملیاتی، پیچیدگی‌ها و چالش‌های آن	
وجود محصولات و ابزارهای مالی منطبق با شریعت در بازار بین‌بانکی و بازار ثانویه	
ایجاد سازوکار مناسب برای طراحی محصولات و ارائه تسهیلات و خدمات بانکی به اهل سنت	

وجود نظام خلاقیت و نوآوری با هدف تنوع و انعطاف بخشی در طراحی محصولات و ابزارهای مالی جدید و نوآورانه در راستای پاسخگویی به نیازها و سلیقه مشتریان با رویکرد خلق و ارتقا ارزش افزوده	فرایند و سازوکارهای اجرای عملیات عقود اسلامی
رعایت انصاف و حقوق مشتریان در طراحی محصولات و انعقاد قراردادهای بانکی با هدف دستیابی به رضایتمندی سپرده‌گذاران و تسهیلات گیرندگان و ارتقا سطح مشارکت فعالان اقتصادی و عموم مردم با انکابا به بانکداری اسلامی	
ضرورت بهره‌گیری از پویایی فقهی در طراحی عقود بانکی با ملاحظه چگونگی عملیاتی شدن آن	
ایجاد سازوکار تسهیل اجرای قراردادهای مشارکتی با توجه به دشواری و هزینه بر بودن آن	
وجود سیستم مناسب برای اجرای درست انواع عقود در بانکها در جهت جلوگیری از صوری شدن معاملات، فاکتورهای صوری و ...	
طراحی، تدوین و پایش مستمر فرایندهای کلیدی و حیاتی در اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا با هدف برتری عملکرد و ارتقا کارایی و اثربخشی	
وجود سازوکارهای تشویقی و الزام‌آور برای مشتریان جهت مصرف صحیح وجوه تسهیلات در محل خودش طبق قراردادهای عقود اسلامی	
ایجاد روش‌ها و شیوه‌های هدفمند جذب و تخصیص منابع قرض‌الحسنه در بانکها برای تأمین نیازهای واقعی جامعه	
وجود سازوکار لازم در بررسی و تسهیم سود و زیان عقود مشارکتی بین سپرده‌گذاران و سهامداران	
ایجاد نظام توزیع عادلانه منابع و غیر تبعیض‌آمیز در اعطای تسهیلات به آحاد مردم در راستای اهداف اقتصاد مقاومتی و توسعه فراگیر عدالت و رفاه اجتماعی با هدف مردمی سازی اقتصاد	
وجود مبنای صحیح و دقیق تعیین سود علی‌الحساب و فرمول محاسبه و تسویه سود قطعی سپرده‌گذاران	
وجود نظام مناسب سنجش اعتبار در شبکه بانکی برای پرداخت تسهیلات و خدمات بانکی در جهت وصول به موقع مطالبات و حفظ وجوه و منافع سپرده‌گذاران و سهامداران	
طراحی و پیاده‌سازی نظام مبادلات پولی و کالایی فی مابین سیستم بانکی و تولید برای حمایت از بخش واقعی اقتصاد و فعالیت‌های مولد و اجرای صحیح و واقعی عقود اسلامی	
استقلال بانکها و مدیران ارشد در اجرای صحیح عقود مبتنی بر آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های ابلاغی و تأثیر نپذیرفتن از دستورات خارج از ضوابط قانونی و شرعی	

در جدول زیر هر یک از مفاهیم شناسایی شده، در قالب مقوله‌های کلی مدل استقرار بانکداری اسلامی که مبتنی بر مرور ادبیات نظری در خصوص مدل‌های استقرار، استخراج شده بود، دسته‌بندی گردید. این مقوله‌های کلی به معنای ابعادی می‌باشد که برنامه‌های

راهبردی استقرار باید مبتنی بر آن باشد. اینکه برنامه‌های راهبردی و یا ابعاد و مشکلات عدم اجرای صحیح قانون در چه بخش‌هایی و حوزه‌هایی وجود دارد مربوط به این بخش می‌باشد. مهم‌ترین حوزه‌های استقرار در مدل اولیه استقرار شامل زمینه، ساختار، فرایند و رفتار را شامل می‌گردد.

جدول ۳

روابط شناسایی شده میان مفاهیم و مقوله‌های اصلی الگوی استقرار بانکداری اسلامی

مقوله کلی	مفاهیم
زمینه	اصول و استانداردهای حسابداری و حسابرسی و نظام‌های گزارشگری
	قوانین، مقررات و سیاست‌های پولی و مالی
	زیرساخت‌های IT و نرم‌افزاری
ساختار	شورای فقهی و نظارت شرعی
	ساختار سازمانی و نیروی انسانی بانک
فرایند	تعدد و کارایی عقود اسلامی و محصولات و خدمات بانکی
	فرایند و سازوکارهای اجرای عملیات عقود اسلامی
رفتار	فرهنگ‌سازی و آگاهی بخشی مشتریان
	فرهنگ، باور و توانمندی در مدیران و کارکنان بانکی و برنامه‌های آموزشی و انگیزشی با رویکرد مدیریت کارآمد

۲.۴ یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های کمی

در این بخش نتایج یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های کمی تحقیق در مرحله دوم ارائه گردیده است.

۱.۲.۴ نتایج تحلیل عاملی اکتشافی

مقدار KMO^1 (برای اندازه‌گیری کفایت نمونه‌گیری)، 0.976 و بزرگ‌تر از 0.7 بوده و عدد معناداری (sig) آزمون بارتلت^۲ کمتر از 5 درصد نشان‌دهنده مناسب بودن شرایط اولیه برای اجرای تحلیل عاملی می‌باشد. همچنین نسبت اشتراک تمامی مؤلفه‌ها بزرگ‌تر از 0.5 می‌باشد که نشان‌دهنده مناسب بودن مؤلفه‌ها در فرایند تحلیل عاملی می‌باشد. نتایج حاکی از آن است بر مبنای خروجی‌های تحلیل عاملی اکتشافی تعداد 12 بعد اصلی شناسایی گردیده

¹ Kaiser-Meyer-Olkin

² Bartlett Test

است که این تعداد، ۷۰ درصد از مجموع عوامل اثرگذار بر استقرار بانکداری بدون ربا و در کل ۵۳/۲۴ درصد واریانس اقدامات سیستم‌های کاری با عملکرد بالا را تبیین می‌کند. عامل اول در حدود ۲۱/۹۹ درصد، عامل دوم در حدود ۲۱/۴۷ درصد، عامل سوم در حدود ۹/۷۸ درصد واریانس اقدامات سیستم‌های کاری با عملکرد بالا را تبیین می‌کند که این موضوع نشان‌دهنده اهمیت عامل مربوطه در تشکیل واریانس سازه سیستم‌های کاری با عملکرد بالا است. همچنین محاسبات صورت گرفته نشان می‌دهند، مقدار آلفای کرونباخ برای سه عامل شناسایی شده بالای ۰/۷ و مناسب بوده است.

در جدول زیر نتایج نهایی ماتریس چرخش یافته عاملی به همراه نام و دسته‌بندی‌های صورت گرفته در خصوص مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده هر عامل ذکر گردیده است.

جدول ۴

بار عاملی هر یک از ابعاد مدل استقرار بانکداری بدون ربا و اولویت آنها

شماره عامل	عامل	بار عاملی
۱	زیرساخت‌های استراتژیک	۱۰/۳۰۴
۲	شورای فقهی و نظارت شرعی	۱۰/۱۰۴
۳	فرایند و سازوکارهای اجرای عملیات عقود	۷/۷۵۴
۴	تفکر راهبردی، باور و آرمان مشترک	۶/۴۲۲
۵	تعدد و کارایی عقود اسلامی و محصولات و خدمات بانکی	۶/۳۴۴
۶	فرهنگ‌سازی و آگاهی بخشی مشتریان	۵/۹۷۴
۷	قابلیت‌ها و الزامات سازمانی	۵/۱۸۶
۸	قابلیت‌های فناوری اطلاعات	۴/۴۷۹
۹	اصول و استانداردهای حسابداری و حسابرسی و نظام‌های گزارشگری	۴/۰۳۱
۱۰	اجماع در مفاهیم و کارکردهای بانکداری اسلامی	۳/۷۳۶
۱۱	توانمندسازی و شایستگی سرمایه انسانی	۳/۴۷۵
۱۲	قوانین، مقررات و سیاست‌های پولی و مالی	۳/۱۰۹

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج نشان داده است که عامل زیرساخت‌های استراتژیک بالاترین رتبه را در بین عامل‌ها به خود تخصیص داده که واریانس تبیین شده آن برابر با ۱۰/۳۰ می‌باشد. عامل شورای فقهی و نظارت شرعی با بار عاملی ۱۰/۱۰ رتبه دوم در بین عوامل مهم در استقرار بانکداری بدون ربا را به خود اختصاص داده است. نتایج مربوط به سایر عوامل در جدول بالا ارائه شده است.

۲.۲.۴ نتایج تحلیل عاملی تأییدی

جدول زیر مدل اندازه‌گیری استقرار بانکداری بدون ربا را بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل عاملی مرتبه اول و دوم نشان می‌دهد.

جدول ۵

مدل اندازه‌گیری استقرار بانکداری بدون ربا

مدل اندازه‌گیری	نوع تحلیل عاملی تأییدی	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	CFI
استقرار بانکداری بدون ربا	مرتبه اول	۷۳/۶۳	۵۴	۰/۰۳۶	۰/۹۲	مرتبه اول
	مرتبه دوم	۱۱۲/۸۳	۵۰	۰/۰۵۸	۰/۹۰	مرتبه دوم

۳.۴ مدل نهایی تحقیق

همان‌گونه که در بخش‌های پیشین بیان گردید، در ابتدا ابعاد اولیه مدل تحقیق بر اساس تحلیل ادبیات نظری و تحقیقات پیشین صورت گرفته در این حوزه شناسایی گردید. پس از آن داده‌های میدانی تحقیق در دو فاز کیفی و کمی گردآوری و تجزیه و تحلیل گردید. در فاز اول با ۱۰ نفر از خبرگان حوزه بانکداری اسلامی و مدیران عالی بانکی مصاحبه صورت گرفت که بیش از ۲۰۰ کد استخراج گردید. این کدها بر اساس فراوانی و سپس تطبیق با ادبیات نظری و همچنین مدل مفهومی اولیه در ۹ بعد طبقه‌بندی و مقوله‌بندی شد. تعداد کدهای نهایی به ۷۵ کد رسید و این کدها در قالب پرسشنامه به ۵۰۰ نفر از افراد در جامعه آماری بانک‌ها توزیع گردید. بر اساس نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و تحلیل عاملی تأییدی این کدها در ۱۲ عامل دسته‌بندی گردیده‌اند که بیش از ۷۰ درصد واریانس استقرار بانکداری بدون ربا را تبیین می‌نمایند. در نتیجه مدل نهایی تحقیق بر اساس تحلیل داده‌های آماری و تحلیل محتوا در قالب ۱۲ بعد دسته‌بندی گردیدند. مدل نهایی تحقیق بر اساس آن به صورت ذیل طراحی گردیده است.

شرعی است. شورای فقهی و نظارت شرعی هم به لحاظ ساختاری و هم به لحاظ یک بعد زمینه‌ای در مدل استقرار بانکداری بدون ربا مورد توجه قرار گرفته است. بدین معنا که بانک مرکزی به عنوان مالک فرایند کل بانکداری بدون ربا در کشور، باید هم بدنبال ایجاد شورای فقهی برای سیاست‌گذاری و بررسی و تایید شرعی مقررات، آیین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها، قراردادهای عقود اسلامی و مسائل مستحدثه باشد و هم به عنوان عالی‌ترین مقام ناظر پولی کشور با استفاده از ظرفیت علما و متخصصین فقه اقتصادی از چگونگی اجرای عملیات بانکی و انواع عقود اسلامی در سطح شعب بانک‌ها نظارت شرعی به عمل آورد. و از طرفی با رویکرد سیستمی و فرآیندی، مجموعه بانک‌ها و موسسات اعتباری کشور باید در ذیل سیاست‌ها و چارچوب‌های ابلاغی بانک مرکزی چنین سازمان و تشکیلاتی را متناسب با بانک مرکزی ایجاد نموده تا به صورت سلسله‌مراتبی مسائل فقهی و شرعی را در حوزه اجرا به درستی محقق نمایند.

۵ نتیجه‌گیری

از منظر ذات اقدس اله انسان یک موجود الهی است که باید به تمام نیازهای مادی او در چارچوب معارف اسلامی پاسخ لازم و کافی داده شود. از این‌روست که در جهت برآوردن نیازهای اجتماعی و اقتصادی بشری باید برخلاف اقتصاد سرمایه‌داری به ویژگی‌ها و خصوصیات انسانی او با رعایت اخلاق اسلامی توجه کامل صورت پذیرد. چراکه از زاویه نگاه اقتصاد اسلامی نه‌تنها خداوند خالق عالم هست بلکه علاوه بر خلاقیت، نقش ربوبیت را بر کلیه امور هستی نیز دارا می‌باشد. بر اساس این رویکرد اقتصاد اسلامی به دنبال توسعه رزق حلال، توسعه فراگیر عدالت توزیع عادلانه ثروت، نوع‌دوستی، کرامت انسان، احسان و نیکی به هم‌نوعان، رفاه اجتماعی، استقلال سیاسی حکومت اسلامی و ... می‌باشد. در دنیای پیشرفته امروزی الگویی که بتواند به‌درستی به دنبال تحقق ویژگی‌های ارزشمند اسلامی باشد، نظام بانکداری اسلامی است. با این ملاحظه که بانکداری اسلامی به‌عنوان بخشی از سیستم اقتصاد اسلامی است که در جهت استحکام جامعه اسلامی نقش مؤثری ایفا می‌نماید.

انگیزه اصلی از انجام این تحقیق، شناسایی و درک بهتر از ابعاد و مولفه‌های تاثیرگذار بر استقرار بانکداری بدون ربا و کشف روابط سیستماتیک و راهبردی بین آنها در قالب ارائه مدل استقرار بانکداری بدون ربا در کشور بوده است. از این‌رو این تحقیق در بستر صنعت بانکداری کشور به عنوان یکی از صنایع خدمات محور صورت گرفته است. در این مقاله چالش‌های اصلی در حوزه استقرار بانکداری بدون ربا و ابعاد و مولفه‌هایی که می‌توانند در مدل استقرار بانکداری بدون ربا نقش آفرین باشند، با تکیه بر مطالعه دقیق و جامع ادبیات نظری و پیشینه

تجربی تحقیق و همچنین با استناد بر داده های گردآوری شده کمی و کیفی که مبتنی بر روش شناسی ترکیبی در این پژوهش گردآوری شد، در قالب مدل مفهومی استقرار بانکداری بدون ربا ارائه گردیده است.

هدف از ارائه این مدل عملیاتی، کمک به استقرار بهینه بانکداری اسلامی بوده تا با الهام از این مدل، ضمن توجه دقیق‌تر به ابعاد و مؤلفه‌های آن در جهت تحقق اهداف بانکداری اسلامی برنامه‌ریزی لازم انجام گیرد. از جمله توصیه های سیاستی که بر مبنای یافته های این تحقیق می توان بیان داشت به شرح زیر است:

- طراحی و ایجاد نظام گزارش‌گری برای ارائه اطلاعات لازم درباره رعایت شریعت اسلامی و اهداف آن و اقدامات انجام شده برای تطبیق فعالیتها در بانک‌ها.
- طراحی و ایجاد سیستم گردآوری و ارائه اطلاعات مربوط به ایفای مسئولیت امانت‌داری بانک جهت حفظ منابع و سرمایه‌گذاری‌های آن با نرخ بازده مناسب.
- طراحی، تدوین و توسعه مستمر برنامه راهبردی برای اجرای نظارت شرعی به طور مناسب و کافی در سطح بانک مرکزی و کلیه بانک‌های کشور.
- طراحی طرح و راهکار جامع و دارای مشروعیت کافی برای حل مشکل جریمه تاخیر تادیه (وجه التزام) با حفظ منافع سهامداران و سپرده‌گذاران
- طراحی محصولات و ابزارهای مالی منطبق با شریعت در بازار بین بانکی و بازار ثانویه.
- رعایت اصول حاکمیت شرکتی و ضرورت توجه به ابزارها و شیوه‌های مدیریت ریسک در عملیات بانکی.
- تدوین و اجرای سیاست های پولی برای کنترل و هدایت هدفمند نقدینگی به‌منظور مقاوم سازی اقتصاد در مواجهه با شوک‌ها و نوسانات.
- طراحی سازوکار لازم در بررسی و تسهیم سود و زیان عقود مشارکتی بین سپرده‌گذاران و سهامداران.
- ایجاد سیستم مناسب برای اجرای درست انواع عقود در بانکها در جهت جلوگیری از صوری شدن معاملات، فاکتورهای صوری و ...
- ارتقا آگاهی مشتریان و عامه مردم از مفاهیم و مقررات بانکداری بدون ربا و ضرورت فرهنگ‌سازی کافی برای افزایش سلامت معاملات بانکی و توسعه کسب و کار حلال.
- تدوین راهبرد کلان برای تربیت نیروی انسانی متخصص و متعهد در حوزه و دانشگاه برای هدایت شرعی جامعه و فعالیت در بانک‌ها.

– توجه و تاکید بر اخلاق اسلامی در مدیریت سیستم بانکداری اسلامی برای دستیابی به منافع کلی جامعه علاوه بر منافع فردی در جهت ممانعت از زمینه بروز فساد و رانت‌خواری در سیستم بانکی.

– ارتباط هدفمند و همکاری در بین واحدها و سطوح مختلف بانک‌ها در راستای هم‌افزایی و کمک به اجرای صحیح عقود اسلامی با رویکرد یکپارچگی و هم‌راستایی سازمانی.

– طراحی و استقرار سیستم جامع بانکداری متمرکز متناسب با شرایط اجرای هر یک از انواع عقود اسلامی.

– ایجاد نظام توزیع عادلانه منابع و غیر تبعیض آمیز در اعطای تسهیلات به آحاد مردم در راستای اهداف اقتصاد مقاومتی و توسعه فراگیر عدالت و رفاه اجتماعی با هدف مردمی‌سازی اقتصاد.

فهرست منابع

- اکبریان، ر.، و رفیعی، ح. (۱۳۸۶). بانکداری اسلامی، چالش‌های نظری- عملی و راهکارها، اقتصاد اسلامی. دوره ۷، شماره ۲۶، ۹۷-۱۱۸.
- توتونچیان، ا.، و عیوضلو، ح. (۱۳۷۹). کاربرد نظریه عدالت اقتصادی در نظام اسلامی توزیع ثروت و درآمد، مجله تحقیقات اقتصادی. ۳۵(۲).
- شجری، پ. (۱۳۸۹). چشم‌انداز بانکداری اسلامی صنعتی رو به رشد در جهان، تازه‌های اقتصاد. شماره ۱۳۰(۱۰)، ۹۶-۸۷.
- طالب‌زاده، ع. (۱۳۹۴). بانکداری اسلامی در ایران فقط در حد حذف ربا. پژوهشکده پولی و بانکی، [http://mbri.ac.ir/Default.aspx?pagename=News&id=181837&Language](http://mbri.ac.ir/Default.aspx?pagename=News&id=181837&Language=e=1)
- عیوضلو، ح.، میسمی، ح. (۱۳۸۷). بررسی نظری ثبات و کارایی بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف، اقتصاد اسلامی. دوره ۸، شماره ۳۱.
- فراهانی فرد، س.، نظریور، م.، و بایی، س. (۱۳۹۱). مقایسه تطبیقی کارایی بانک‌های اسلامی و غیر اسلامی؛ مطالعه موردی: تأثیر بحران ۲۰۰۷-۲۰۰۹، اقتصاد اسلامی. ۱۲(۴۶)، ۹۳-۱۲۲.
- مجتهد، ا.، و حسن‌زاده، ع. (۱۳۸۴). پول و بانکداری و نهادهای مالی. پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- ملاکریمی، ف.، و قلیچ، و. (۱۳۹۵). موانع حذف ربا از نظام بانکی ایران و ارائه راهکارهای اصلاحی. پژوهشکده پولی و بانکی، خردادماه.
- میسمی، ح.، و قلیچ، و. (۱۳۹۰). ارزیابی چالش‌های اجرای بانکداری بدون ربا در کشور، ویژه‌نامه بانکداری اسلامی. شهریورماه.

- موسویان، س. ع. (۱۳۸۵). الگوی جدید بانکداری بدون ربا، *اقتصاد اسلامی*. پاییز ۱۳۸۵، دوره ۶، شماره ۲۳، ۱۳-۵۰.
- موسویان، س. ع.، و میسمی، ح. (۱۳۹۴). بانکداری اسلامی (۱)، مبانی نظری-تجارب عملی. ویراست ۴، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- نجف پورکردی، حمیدرضا؛ فتح‌اللهی، علیرضا؛ میرزایی، مسلم و عبادی، جواد (۱۳۹۱)، الزامات استقرار بانکداری اسلامی با تاکید بر گزارش عملیات پیاده سازی، بانک مهر اقتصاد، قلم پارسی، تهران.
- نظرپور، م.، و ملاکریمی، ف. (۱۳۹۴). بررسی قرار مشارکت مدنی از دید قواعد فقهی، فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۵۷۵۰.
- وحیدی تورچی، م.، و خاکی، ف. (۱۳۹۲). الزامات تحول از بانکداری بدون ربا به بانکداری اسلامی، نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی، تهران، دبیرخانه دائمی کنفرانس توسعه مدیریت پولی و بانکی، https://www.civilica.com/Paper-MBMCONF01-MBMCONF01_183.html
- Al-Jarhi, M. A. (2002). *Islamic Finance: An Efficient and Equitable Option*, Jeddah, Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, Mimio.
- Dixon, R. (1992). Islamic Banking. *International Journal of Bank Marketing*. Vol. 10 Issue: 6, 32-37.
- Kahf, M. (1999). Islamic Banks at the Threshold of the Third Millennium. *Thunderbird International Business Review*. 41(4-5), 445-460.
- Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and psychological measurement*, 30(3), 607-610.
- Sarker, A. A. (2004). Concept and Ideology, Issues and Problems of Islamic Banking. *International Journal of Islamic Financial Services*. Vol.1. No. 3.